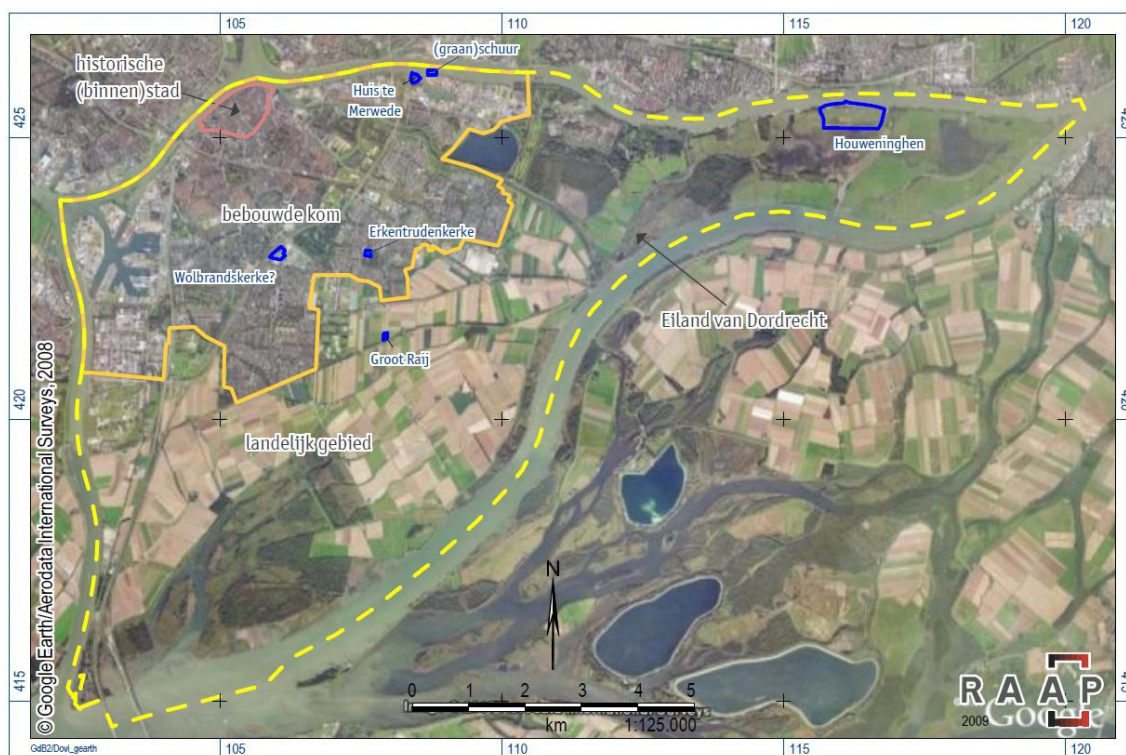

Rondom de stad Dordrecht Jubileumnummer Lek & Merwestreek 2011

Stad Dordrecht en Eiland van Dordrecht

Dit is letterlijk een verhaal over het gebied rondom de stad Dordrecht. Met de stad Dordrecht wordt eigenlijk nog steeds alleen de historische binnenstad binnen de rond 1285 gegraven Spuihaven bedoeld. Dit gebied beslaat in totaal nog geen vierkante kilometer. De gemeente Dordrecht is in de loop van de 20^e eeuw steeds groter geworden en omvat nu bijna 100 km². Stad en buitengebied worden samen ook wel het Eiland van Dordrecht genoemd. De gemeente wordt omringd door vier rivieren: de Merwede in het noorden, de Oude Maas in het noordwesten, de deels gegraven Dordtsche Kil in het westen en de deels gegraven Nieuwe Merwede van noordoost naar zuidwest. De tegenwoordig bijna driehoekige vorm van het Eiland heeft pas gekregen na de Sint Elisabethsvloeden van 1421 en de herinpolderingen sinds 1603. Maar hoe zag het landschap en de bewoning er uit vóór 1421?

Afbeelding 1

Het huidige Eiland van Dordrecht met de locaties van enkele in het artikel genoemde middeleeuwse vindplaatsen/dorpen (RAAP 2009)

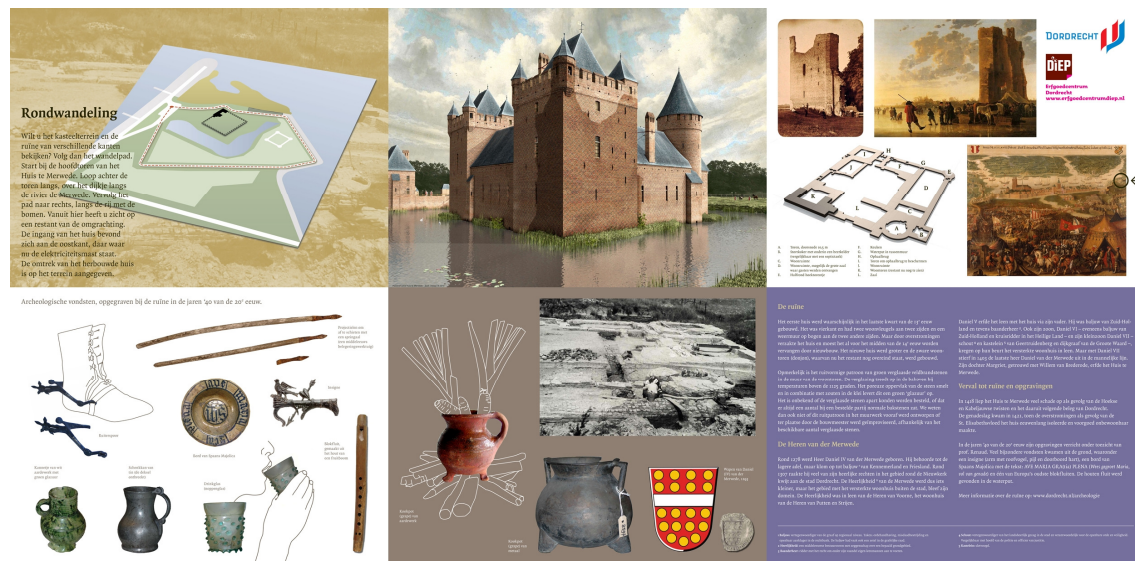
Dit oudere landschap is in het huidige polderlandschap niet zichtbaar omdat het onder een dik pakket rivierafzettingen, het zogenoemde Merwededek, verborgen ligt. Het mag niet verbazen dat het onderzoek naar dit onzichtbare, verdronken en afgedekte landschap bovenaan de Dordtse onderzoeksagenda staat. Extra reden hiervoor is dat dit landschap op een diepte ligt die bij bodemingrepen binnen bereik komt en het dus direct bedreigd wordt.

In de periode tussen 1968 en 1989 voerde de ROB grootschalig archeologisch onderzoek uit in de binnenstad van Dordrecht onder leiding van Herbert Sarfatij. Het onderzoek maakte samen met Tiel, Nijmegen en Deventer deel uit van het onderzoeksprogramma 'Urbanisatie in het Nederlandse Rivierengebied tijdens de Middeleeuwen' en was gericht op de stadskernen. Het achterland speelde hierin destijds nauwelijks of geen rol. In die periode verrezen op het eiland van Dordrecht een aantal grote nieuwbouwwijken zoals

Wielwijk, Crabbehof en Sterrenburg I, II en III en ook het dorp Dubbeldam werd fors uitgebreid. Ook werden nieuwe bedrijventerreinen ingericht, zoals Dordtse Kil I en II en de Staart. Deze projecten zijn gerealiseerd zonder voorafgaand archeologisch onderzoek. Dit verschijnsel is zeker niet uniek voor Dordrecht. Of en zo ja welke informatie hierbij in het buitengebied verloren gegaan is, is niet exact bekend, maar we krijgen hier langzamerhand wel meer en beter zicht op. Over het algemeen kan men er van uit gaan dat het met de versterking van archeologische waarden erg meevalt.

Huis te Merwede en klooster Heysterbach

De oudste vondstmelding uit het buitengebied van Dordrecht dateert van 1894 en betreft de vondst van losse bakstenen nabij de resten van het deels nog bovengronds aanwezige Huis te Merwede op de zuidoever van de rivier de Merwede. Dit gebied was pas recent weer redelijk toegankelijk geworden vanuit de stad en groeide snel uit tot een geliefd eindpunt van wandel- en fietstochten. Het eerste archeologische onderzoek dat in het buitengebied van Dordrecht gedaan werd, vond ook hier plaats: de opgraving van de funderingen van het Huis te Merwede. Tussen 1940 en 1943 is dit als een werkverschaffingsproject uitgevoerd onder wetenschappelijke leiding van toen nog RDMZ-medewerker Jaap Renaud. Het gehele terrein is in 1994 aangewezen als een monumentaal terrein van zeer hoge archeologische waarde, AMK nr. 6427. Het bovengrondse deel is een Rijksmonument.

Afbeelding 2
 Het informatiepaneel dat na de herinrichting van het terrein in 2010 bij de ruïne en de in steen aangegeven plattegrond van het Huis Merwede staat.

De eerste archeologische waarneming in het buitengebied vond plaats in 1938 aan de noordzijde van de polder Korte- en Lange Ambacht in de Sliedrechtse Biesbosch. Hier werd bij het afgraven van een vluchtheuvel door de eigenaar een grote hoeveelheid 14^e en 15^e eeuwse aardewerk aangetroffen. Helaas is er verder niets bekend over de vondstomstandigheden. Vermoedelijk was deze vluchtheuvel een restant van de middeleeuwse rivierdijk van de Merwede. Dit dijkrestant werd lange tijd zelfs Oude dijk genoemd. Uit 1959 is de eerste melding in het midden van het buitengebied gedaan door G. van den Beemt op een locatie die Tempelveld werd genoemd. Destijds werd gedacht dat dit locatie van het uit de bronnen bekende middeleeuwse klooster Heysterbach zou zijn. Het terrein aan de huidige Haaswijkweg stond tot 2005 als AMK-terrein te boek, maar is na onderzoek afgevoerd.

AWN Lek & Merwestreek in het buitengebied

Uit 1964 dateren de oudste vondstmeldingen in het buitengebied van ROB-correspondent en AWN-lid Cees van der Esch. In deze periode werden langs de Merwede aan de Dordtse zijde de 2^e en de 3^e Merwedehaven aangelegd, waarbij diepe bodemingrepen plaatsvonden. In de Merwedepolder, de polder Crayenstein en de polder Ronduit werden op verschillende locaties op de oude zuidoever van de Merwede vondsten gedaan uit de Romeinse tijd tot en met late middeleeuwen.

Bovendien deed zich in datzelfde jaar een extreem lage waterstand van de rivier de Merwede voor, waarbij voor het eerst sinds 1817 weer een deel van de funderingen van een vermoedelijk middeleeuwse (graan)schuur boven water zichtbaar werd. Cees van der Esch deed een waarneming in de ijzige vrieskou. In 1994 werd ook deze locatie een AMK-terrein en wel nr. 16206 van hoge archeologische waarde vanwege de waarschijnlijke relatie met Huis te Merwede.

In 1983 voerde de AWN Lek & Merwestreek een booronderzoek en een veldverkenning in de polder Ruigten bezuiden de Peerenboom uit. Er werd in een slotkant onder andere een laatmiddeleeuwse baksteenfundering blootgelegd behorend tot de bebouwing van het verdronken dorp Houweningen, gelegen op de zuidoever van de rivier de Merwede. In 1994 werd de hele polder op de AMK opgenomen, in 2007 werd de omvang van het terrein na onderzoek gehalveerd.

*Afbeelding 3
Polder Ruigten bezuiden de Peerenboom, 1995. AWN-onderzoek naar middeleeuws muurwerk van het dorp Houweningen (foto AWN, Cees van der Esch?).*

AWN en provinciaal archeoloog in Dubbeldam

In 1989 stopte de jarenlange inzet van de ROB in de binnenstad van Dordrecht. De gemeente stelde aansluitend geen archeoloog aan en de AWN vulde zo goed en zo kwaad als het kon de leeggevallen positie in. Zij zette zich daarbij - net als de voorgaande jaren - in voor de binnenstad en het buitengebied, in totaal in ruim 50 projecten. Het buitengebied deed in die periode twee keer duidelijk van zich spreken in verband met nieuwbouwprojecten in het voormalige dorp Dubbeldam: in 1990 op het zogenoemde MOK-veld en in 1994 in het Burgemeester Beelaertspark. In beide gevallen voerde de provinciaal archeoloog onderzoek uit na vondstmelding en onderzoek door oplettende AWN-ers. Op het MOK-veld werden op de noordoever van de rivier de Dubbel en op een diepte vanaf 140 cm beneden maaiveld de resten van de kerk en het kerkhof van een in 1421 verdrongen dorp, waarschijnlijk Erkentrudenkerke, grotendeels opgegraven. In de directe omgeving deed de nog AWN aanvullend onderzoek. In het Beelaertspark werden door de AWN tijdens een booronderzoek en in een aantal aanvullende proefputjes op een diepte vanaf 140 cm beneden maaiveld sporen van middeleeuwse bewoning aangetroffen. De datering daarvan is globaal 12^e-13^e eeuw en daarmee ouder dan die van Erkentrudenkerke. Mogelijk heeft het dorp zich destijds onder invloed van rivieroverstromingen en een beddingverlegging van de Dubbel richting oosten verplaatst. Vooral deze beide vindplaatsen in het buitengebied waren aanleiding voor de AWN en de provinciaal archeoloog de druk op de gemeente Dordrecht nog meer op te voeren met als doel de aanstelling van een eigen stadsarcheoloog. En omdat nu op meerdere plaatsen in 1421 verdrongen dorpen weer te voorschijn waren gekomen, groeide de aandacht voor deze gebeurtenis en de gevolgen voor de Grote of Zuid Hollandse Waard en haar bewoners.

Stadsarcheoloog, SAI's en bestemmingsplannen

Structurele aandacht voor het buitengebied kwam er vanuit de gemeente pas vanaf het moment dat Dordrecht in 1995 Johan Hendriks als stadsarcheoloog aanstelde.

Met het oog op preventieve archeologische monumentenzorg en naar aanleiding van de vele door de AWN al in kaart gebrachte vondstmeldingen en onderzoeken in het buitengebied gaf de gemeente Dordrecht aan de Rijksgeologische Dienst opdracht voor een booronderzoek naar de bodemopbouw en de geulpatronen. In 1996 zag in feite de eerste archeologische verwachtingskaart voor de gemeente Dordrecht het licht. Deze kaart werd ook meteen ingezet bij het opstellen van de Standaard Archeologische Inventarisaties of SAI's in verband met op te nemen voorwaarden in bestemmingsplannen. Dit heeft er toe geleid dat sindsdien archeologie structureel in de Dordtse bestemmingsplannen is opgenomen en er structureel gewerkt wordt aan het in kaart brengen van de in 1421 verdrongen Grote Waard.

Voor de uitvoer van het benodigde archeologische onderzoek werkte de stadarcheoloog altijd samen met de AWN en stelde hij op projectbasis archeologen aan als veldleiders. In 1998 werd voor het eerst een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd in het kader van een nieuw bestemmingsplan namelijk voor het bedrijventerrein Dordtse Kil III. RAAP voerde hier weerstandsonderzoek uit in combinatie met controleboringen tot maximaal 7 meter diep en een veldkartering. In het plangebied werd onder andere de loop van de rivier het Oude Maasje vastgesteld en lag het verdrongen middeleeuwse en oudere landschap op een diepte vanaf 130 cm beneden maaiveld. Conclusie was echter dat dit landschap door erosie als zo sterk verstoord was dat er nauwelijks of geen archeologische sporen aanwezig konden zijn. Er heeft vervolgens geen proefsleuvenonderzoek plaatsgevonden op de oevers van het Oude Maasje om de mate van erosie daadwerkelijk vast te stellen.

*Afbeelding 4
Dordrecht, Smitsweg 2008. In dit proefsleuvenonderzoek bleek dat de noordoever van het Oude Maasje en het klei-op-veenlandschap ten noorden daarvan al flink door erosie verstoord was. Het afdekkende Merwededek is hier bijna 2 meter dik en ligt direct op het veen.*

IKAW en CHS: verwachting en trefkans

In de gemeente Dordrecht is de indicatieve kaart archeologische waarden (IKAW) slechts zeer beperkt gebruikt als archeologische verwachtingskaart. Al snel na 2001 bleek dat de hiervoor gebruikte geologische basisgegevens te grofschalig en daarmee onvoldoende betrouwbaar waren. De oeverzone van de Merwede staat in het geheel niet aangegeven, terwijl juist hier de stad Dordrecht en drie archeologische monumenten liggen. Met de loop van de rivier de Dubbel en het Oude Maasje bleek een en ander niet te kloppen en als je met name bewoning en dorpen verwacht op de oevers van de rivieren is de exacte locatie van die rivieren van essentieel belang.

De cultuurhistorische hoofdstructuur of CHS van de provincie Zuid-Holland is in Dordrecht sinds 2001 wel gebruikt als archeologische verwachtingskaart. De CHS was bedoeld als een gedetailleerdere invulling van de IKAW: de historische stadskern staat hier expliciet aangegeven en een verdere aanvulling was de loop van de rivier Thuredrith, een verwachte waterloop tussen de Dubbel en de binnenstad. De oever van de Merwede staat niet als zodanig aangegeven.

Beide kaarten verbinden aan de stroomgordels een hoge tot zeer archeologische trefkans. Voor de lager gelegen komkleigebieden tussen de stroomgordels op het Eiland van Dordrecht wordt een lage archeologische trefkans of verwachting toegekend. De

reden voor deze lage waardering is dat tijdens het hiervoor gebruikte booronderzoek niet dieper geboord is dan 125 cm beneden maaiveld en binnen die diepte het middeleeuwse en oudere landschap niet werd aangetroffen.

Algemeen wordt aan een middelmatige tot zeer hoge trefkans of verwachting een onderzoeksplicht verbonden en worden gebieden met een lage trefkans vrijgesteld van onderzoek. Meteen na het verschijnen van beide kaarten is er vanuit de gemeente Dordrecht en de AWN Lek & Merwestreek aangestuurd op aanpassingen van de kaartbeelden op basis van onderzoeken en vindplaatsen. Voor Dordrecht zouden de kaarten en de daaraan verbonden trefkansen er toe kunnen leiden dat er ongezien veel verloren zou gaan, aangezien de lopen van de rivieren op weinig gegevens gebaseerd waren en buiten de verwachte stroomgordels geen onderzoek verplicht was. Dit werd ondervangen door onderzoek in Dordrecht verplicht te stellen in een bredere zone langs de verwachte stroomgordels, zodat zowel de rivieren als hun oevers met verwachte bewoning exacter in kaart gebracht konden worden.

Sint Elisabethsvloedlaagje en Merwededek

Naar mate er meer onderzoeken werden uitgevoerd in het buitengebied, werd steeds duidelijker hoe de bodem opgebouwd is, op welke diepte het verdrongen landschap ligt en in hoeverre er rekening gehouden moet worden met erosie. Een ideaalprofiel van het Dordtse klei-op-veenlandschap ziet er wat betreft de bovenste meters van beneden naar boven als volgt uit:

- veen, al dan niet veraard, behorend tot het Hollandveen Laagpakket
- komklei, met of zonder ploeg-of spitsporen (vóór 1421) behorend tot de Formatie van Echteld
- Sint Elisabethsvloedlaagje, met juveniele brakwaterkukkels (1421), behorend tot de Formatie van Naaldwijk
- Merwededek, gelaagd zand en klei met zoetwaterschelpen (ná 1421 tot en met de herinpoldering vanaf 1603), behorend tot de jongste afzettingen van de Formatie van Echteld
- bouwvoor (na 1603)

Afbeelding 5
Ideaalprofiel van de bodem in het buitengebied van Dordrecht.

Het spreekt voor zich dat in een dynamisch rivierenlandschap de erosie door water een belangrijke rol speelde en dat een dergelijk ideaalprofiel zelden wordt aangetroffen. Maar als het wordt aangetroffen, is het wel meteen een teken aan de wand voor aanwezigheid van archeologische sporen. De bodem in het buitengebied werd lange tijd – soms zelfs helaas nu nog – aangeduid als bestaand uit zeeklei. Dit is dus pertinent niet het geval: het afdekkende Merwededek bestaat uit rivierklei- en zand.

Sinds 2002 wordt voorafgaand aan bodemingrepen als vooronderzoek altijd een verkennend booronderzoek gevraagd. In eerste instantie werd uitgegaan van de provinciale eis van 10 boringen per hectare, waarvan één diepe boring. In de Dordtse praktijk bleek deze eis echter niet de benodigde informatie te leveren. De

eisen werden in 2005 aangescherpt en sindsdien verwoord in programma's van eisen voor het booronderzoek: 20 boringen per hectare, verspringend grid van 20x25, tot minimaal 50 cm in het veen en minimaal 1 boorprofiel haaks op een rivierbedding. In het

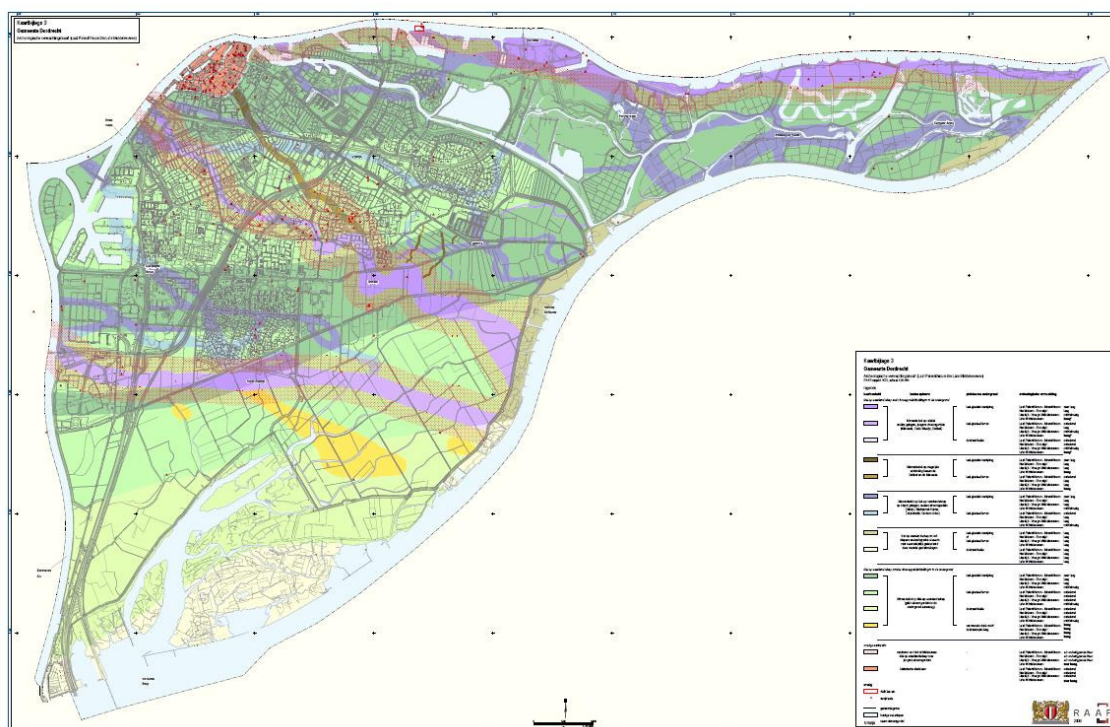
PvE wordt speciaal aandacht gegeven en gevraagd voor de specifieke bodemopbouw in het buitengebied van Dordrecht en de mate van erosie van het afgedekte landschap.

Stad en Slib: de archeologische verwachtingskaart

In 2007 heeft de gemeente Dordrecht opdracht gegeven aan RAAP archeologisch adviesbureau om een gemeentelijke archeologische verwachtingskaart te maken. Reden hiervoor was de onvrede met de IKAW en de CHS en natuurlijk de nieuwe Wet op de Archeologische Monumentenzorg. In 2009 verscheen het rapport '*Stad en Slib: het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht*'. Alle gegevens uit Archis, van de AWN en van het team archeologie van de gemeente – in totaal bijna 500 projecten – zijn hierin gebundeld met als belangrijkste resultaat de archeologische verwachtingskaart.

Sinds 2009 is de kaart de basis voor archeologisch advies en beleid in de gemeente en wordt het kaartbeeld met daaraan verbonden voorwaarden opgenomen in de bestemmingsplannen. Sinds 2010 is dit beleid ook verankerd in de Erfgoedverordening Dordrecht, vooral in verband met de enkele oude bestemmingsplannen waarin nog niets over archeologie is opgenomen.

Er gelden ook vrijstellingen voor archeologisch vooronderzoek. Wetende dat het komkleigebied in het klei-op-veenlandschap lager ligt dan de hoger gelegen zandige oeverzones van de rivieren – het Merwededek is hier ook altijd dikker – geldt voor deze gebieden een vrijstelling voor bodemingrepen tot maximaal 100 cm beneden maaiveld. Voor de oeverzones geldt een vrijstelling voor bodemingrepen tot maximaal 70 cm beneden maaiveld. In deze dieptebepaling is rekening gehouden met een veiligheidsmarge van enkele decimeters.

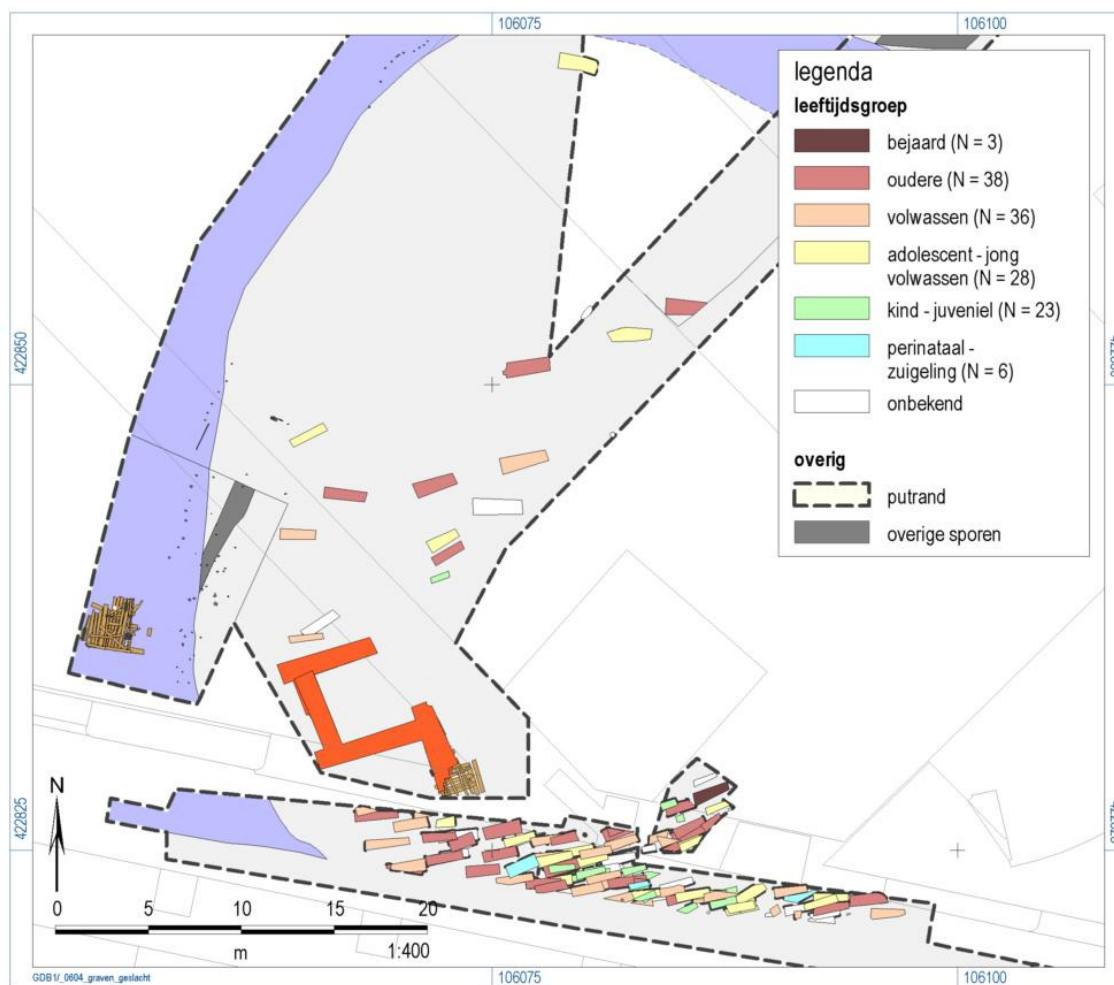

Afbeelding 6
Archeologische verwachtingskaart Dordrecht (2009)

Laatste nieuws: Wolbrandskerke of Cruyskerke boven water

Sinds 2004 wordt in Dordrecht het Gezondheidspark gerealiseerd. Uit een grofschalig booronderzoek in dat jaar bleek dat de rivier de Dubbel dwars door het plangebied loopt. Er werden geen directe aanwijzingen voor bewoning op de oevers gevonden en daarom

werd een begeleiding van de diepere bodemingrepen geadviseerd. Bij de aanleg van een halfverdiepte parkeergarage in 2006 kwam onverwacht de fundering van een kerktoeren tevoorschijn en ten noorden daarvan het kerkhof. Dit kerkhof werd in 2007 opnieuw aangetroffen (en opgegraven) bij de verdubbeling van een al sinds circa 1970 aanwezig riool. In totaal zijn ruim 350 graven gedocumenteerd. Het gaat hier waarschijnlijk om kerk en kerkhof van het dorp Wolbrandskerke of Kruiskerke. Dit is dus na Houweningen en Erkentrudenkerke het derde dorp in de Grote Waard dat op het Eiland van Dordrecht weer teruggevonden en gelocaliseerd is.

*Afbeelding 7
Dordrecht Gezondheidspark: opgravingsoverzicht met kerktoeren, kerkhof, kerkgracht met deel van afgeleden kerkdak en individuele graven.*

In 2010 werden iets ten oosten van de middeleeuwse kerk met kerkhof, op een oudere zuidoever van de Dubbel duidelijke aanwijzingen gevonden voor bewoning in de Romeinse tijd. Dit zet eerdere schaarse en contextloze Romeinse vondsten op de zuidoever van de Merwede én de noordoever van de Dubbel in een nieuw daglicht. Het begin van de Dubbel is in 2005 door Berendsen en Stouthamer gezet op 1712 BP ofwel circa 250 na Chr. De recente vondsten wijzen op bewoning in de 2e eeuw: de Dubbel is dus ouder dan tot nu bekend was en ook bewoning in de Romeinse tijd kan hier dus verwacht worden.

Afbeelding 8

Dordrecht Gezondheidspark: twee bronzen sestertiën. Rechtsboven: portret van de vergoddelijkte Faustina, de overleden vrouw van keizer Antoninus Pius (datering 141-161). Linksonder: portret van hun adoptiefzoon en opvolgende keizer Marcus Aurelius Antoninus (datering 161-180).

Het rapport 'Stad en Slib', inclusief de bijbehorende kaarten en catalogi en alle rapporten van onderzoek uitgevoerd door de gemeente Dordrecht zijn online te vinden op www.dordrecht.nl/archeologie.

Jacqueline Hoevenberg
Senior archeoloog, beleid & advies
Gemeente Dordrecht
Sector Stadsontwikkeling
Postbus 8, 3300 AA DORDRECHT
✉ j.hoevenberg@dordrecht.nl
www.dordrecht.nl/archeologie
☎ 078 770 4905 (niet op vrijdag)

Literatuur:

Stad en Slib: het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht, RAAP-rapport 1672, 2009.
Gemeente Dordrecht, plangebied Smitsweg-Wilgenwende. Een karterend en waarderend inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven, o.a. op de 17e-eeuwse buitenplaats Groenhove (Dordrecht Ondergronds 7), M.C. Dorst, 2010.
Zonnen op Gods akker: een archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein (Dordrecht Ondergronds 4). Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark, T.H.L. Hos & M.C. Dorst, 2011.
AVÉ DORDRACUM-Romeinen in Dordrecht. Een inventariserend archeologisch onderzoek in het plangebied Gezondheidspark, deellocatie zwembad AquaPulca (Dordrecht Ondergronds in voorbereiding), M.C. Dorst, 2011.